Paulina Szymanek, Maksymilian Cemel*

**Wpływ zasad religijnych islamu i kultury islamskiej
na ukształtowanie rachunkowości oraz sprawozdawczości
finansowej w krajach muzułmańskich**

Wprowadzenie

XXI wiek charakteryzuje się coraz bardziej agresywną konkurencją pomiędzy podmiotami gospodarczymi, co prowadzi do rozwoju gospodarki. Równolegle do tego zjawiska postępuje proces globalizacji sprzedaży, świadczenia usług, produkcji czy rozwijania się innowacyjnych technologii w niespotykanym dotychczas tempie, a wszystko to w celu zaspokojenia coraz bardziej wymagających, zróżnicowanych i zmiennych potrzeb klientów oraz nowych rynków zbytu¹. Przedsiębiorstwa rywalizując między sobą mają do osiągnięcia ten sam cel – zysk, czyli korzyść majątkową dla ich właścicieli przy minimalnych możliwych kosztach. W tych warunkach ogromnego znaczenia nabierają posiadane informacje, które mogą stać się dla danego podmiotu jego przewagą konkurencyjną. To, w jaki sposób będą one postrzegane, przekazywane i interpretowane zależy w dużej mierze od tego, w jakim środowisku kulturowym funkcjonuje dana jednostka gospodarcza.

Kultura przenika wiele płaszczyzn, początkowo filozofię, następnie nauki humanistyczne oraz życie społeczno-polityczne. Efektem jest bardzo szeroka wieloznaczność tego słowa. Zatem trudno jest jednoznacznie określić i ująć w sztywne ramy definicję tego pojęcia. Można jednak stwierdzić, że jest to system norm i wartości w obrębie granic danego porządku społeczno-kulturowego. Dzięki nim wiemy, jak zachowywać się wobec innych

* Studenci ze Studenckiego Koła Naukowego Pecunia Moderna, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Wydział Ekonomii, Katedra Polityki Pieniężnej i Rynków Finansowych, al. Niepodległości 10, 61-875 Poznań.

¹ Zob. W. Załoga, *Wybrane metody zarządzania w organizacjach XXI wieku. Wartości kulturowe a kształt systemów rachunkowości*, Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa 2012, s. 9.

oraz czego należy oczekiwać z ich strony w stosunku do nas. W ten sposób możemy podejmować próby przewidzenia ich zachowań. Natomiast wartości to pojęcie dogłębne, to szereg norm i idei dotyczących sposobów postrzegania życia w wymiarze jednostkowym, grupowym czy też ogólnospołecznym. Kultura nie jest statyczna, lecz bezustannie ewoluuje i ma na nią wpływ wiele czynników. Można zatem wskazać kilka determinantów jej rozwoju. Są nimi przykładowo język, religia, edukacja, system prawny, technologia, czy też organizacje społeczne.

Między wskazanymi czynnikami występują ściśle związki. Wpływają one również w istotny sposób na rachunkowość. Powszechnie uważa się, że jest ona językiem biznesu. W omawianej problematyce jest to forma komunikacji pomiędzy jednostkami gospodarczymi – opisuje i kreuje rzeczywistość ekonomiczną. Na system rachunkowości istotnie wpływają normy i wartości charakterystyczne dla danego kraju. Uściślając, wspomniane wcześniej wzorce kulturowe oddziałują na tworzony system prawny, system edukacji, instytucje państwowe oraz organizacje zawodowe. Zatem podmioty te mają bezpośredni wpływ na rachunkowość. W tym kontekście rachunkowość to element składowy kultury, odzwierciedlający wszystkie zachodzące w niej zmiany. Stąd też rachunkowość poszczególnych krajów jest różna, gdyż inne jest tło kulturowe, z którego wyrosła. W rezultacie ukształtowały się różne systemy rachunkowości. Za przykład można zatem podać rachunkowość francuską – kraj, w którym znajduje się ona pod silnym wpływem odpowiednich organów władzy państwowej. Różnym pozostaje język rachunkowości amerykańskiej – kraju, w którym dominujący wpływ na zasady i praktyki rachunkowości mają instytucje pozarządowe (dokładnie Komisja Papierów Wartościowych – SEC). Zupełnie odmienny jest również język rachunkowości w krajach islamskich, gdzie za cel nadrzędny ekonomii przyjmuje się identyfikowanie i przyjmowanie islamskiej religii, ale też tradycji².

Celem głównym niniejszego artykułu jest wykazanie wpływu, jaki wywarła religia stworzona przez Mahometa na system rachunkowości w państwach należących do muzułmańskiego kręgu kulturowego. Za cele

² Zob. szerz. K. Koleśnik, *Wartości kulturowe a kształt systemów rachunkowości*, Prace i Materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego. Rachunkowość: wybrane problemy nr 4/4, Gdańsk 2010, s. 105–107.

poboczne autorzy obrali przedstawienie cech charakteryzujących księgowego w kulturze islamu. Przygotowując poniższe opracowanie wykorzystano metodę analizy i krytyki piśmiennictwa.

1. Wpływ religii islamu na reguły działalności finansowej i księgowej

Termin „islam” pochodzi z języka arabskiego i oznacza oddanie Bogu, podporządkowanie się, posłuszeństwo, a także spokój umysłu oraz pokój między ludźmi. Należy zaznaczyć, że islam nie jest tylko religią, a prawo muzułmańskie *Shariat* obejmuje swym zakresem życie religijne, ale i świeckie, dlatego w krajach muzułmańskich religia i państwo stanowią jedno³. Islam, według muzułmanów, to także wyjątkowa kultura, pewien światopogląd i styl życia. Religia, którą powinni bezwzględnie przestrzegać, ingeruje we wszystkie sfery życia ich wyznawców, dlatego również wpływa na sposób prowadzenia działalności gospodarczej. Przenikanie się nawzajem sfer *sacrum* i *profanum* sprawia, że księgowość muzułmańska zawiera fundamentalne zasady religii⁴.

Ekonomia islamu składa się z trzech podstawowych elementów. Należą do nich następujące zasady:

- ✓ wielopłaszczyznowa własność,
- ✓ wolność gospodarcza realizowana w ramach określonych granic,
- ✓ sprawiedliwość społeczna.

Zasada wielopłaszczyznowej własności wskazuje, że można wyróżnić trzy formy własności: prywatną, publiczną i państwową. Według islamu wszystko, co jest stworzone, stanowi na zawsze własność Boga, którą przekazał człowiekowi dla jego korzyści. Własność prywatna obejmuje wszystko to, co nie jest własnością publiczną oraz powinna być wykorzystywana w sposób sprzyjający wspólnemu interesowi. Zabronione jest uznawanie własność prywatną niektórych rodzajów dóbr naturalnych (np. łąk, lasów, jezior, rzek, minerałów, w tym ropy naftowej czy gazu ziemnego), będących własnością publiczną, ponieważ mogłoby to pozbawić ludzi wspól-

³ Zob. szerz. E. Jaworska, *Specyfika rachunkowości islamskiej: Wybrane zagadnienia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr 625. Szczecin, 2011, s. 76.

⁴ Zob. szerz. M. Czerny, *Wpływ zasad religijnych na ukształtowanie systemu rachunkowości*, Etyka w życiu gospodarczym, t. 19, nr 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 116.

nych korzyści. W ten sposób zasoby są sprawiedliwie rozdysponowywane. Dodatkowo rząd stara się maksymalizować korzyści dla społeczeństwa z własności publicznej.

Zasada wolności gospodarczej związana jest z duchowymi, etycznymi oraz moralnymi wartościami, które wynikają z założeń tego wyznania. Niedozwolone jest podejmowanie działań związanych z lichwą lub monopolem. W islamie nadrzędna reguła mówi, że sukces zarówno jednostki, jak i społeczeństwa uzależniony jest od równowagi pomiędzy duchowymi i materialnymi potrzebami człowieka.

Zasada sprawiedliwości społecznej powołuje się na zasadę wzajemnej odpowiedzialności, zasadę równowagi społecznej oraz etykę. Można założyć sytuację, kiedy pewna część społeczeństwa muzułmańskiego żyje w dobrobycie, a część odczuwa głód i biedę. W takiej sytuacji państwo dąży do zatarcia skrajnych różnic w poziomie zamożności. Odrzuca nadmierne rozwarstwienie społeczne. W sprawiedliwości społecznej ważna jest również etyka, która jest związana zarówno z ekonomią, jak i religią. W związku z tym można wyróżnić: zakat (jałmużnę) oraz riba (lichwę). Zakat, to podatek nakładany na muzułmanów w wysokości 2,5%, tj. 1/40 dochodów, z przeznaczeniem dla biednych. Lichwa natomiast jest zakazana, a państwo zachęca do udzielania pożyczek, z których nie czerpie się żadnego dochodu. Islam zachęca do zawierania partnerskich stosunków w handlu (mówi o tym prawo spółek w islamie).

Przedstawione powyżej reguły funkcjonujące w krajach islamskich mają ogromny wpływ zarówno na życie gospodarcze wszystkich jednostek żyjących w tym środowisku, jak też na kształt prowadzonej ewidencji zdarzeń gospodarczych przez księgowość. Pewnym jest, że rachunkowość krajów zachodnich nie jest w stanie sprostać oczekiwaniom wynikającym z kodu islamu⁵.

Prawo *Sharia'h* formułuje nietypowe postulaty w odniesieniu do praktyk finansowych, które w sposób bezwzględny obowiązują praktyków muzułmańskich. Jest to oryginalny i odmienny od modelu zachodniego system gospodarczy. Postulaty te mają znaczący wpływ na standardy rachunkowości oraz kształt sprawozdań finansowych. Sprowadzić je można do trzech zakazów:

⁵ E. Jaworska, *Specyfika rachunkowości islamskiej: Wybrane zagadnienia...*, s. 77–78.

- ✓ zakazu *riby* (pobierania odsetek) – braku sposobności stosowania stopy procentowej,
- ✓ zakazu *gharar* (spekulacji) – aktywność związana ze spekulacjami jest zakazana, a wierny zobowiązany jest jej unikać; za wysoce niemoralną uznawana jest spekulacja artykułami pierwszej potrzeby,
- ✓ zakazu zaangażowania w proces wytwarzania bądź też konsumpcję dóbr będących *ha-ram* (zakazanymi z punktu widzenia religii).

Jedynym nakazem jest uiszczanie *zakat*, który jest obowiązkowym podatkiem w krajach muzułmańskich. System rachunkowości w tych ośrodkach państwowych ukształtował się i rozwijał w oparciu o powyższe zasady, stąd ta daleko idąca odmienność od standardów zachodnich⁶.

2. Cechy charakterystyczne islamskiego systemu rachunkowości oraz pozycja muzułmańskiego księgowego w społeczeństwie

W skali mikro, aby dokonać oceny kierownictwa, ich wysiłków i sposobu działania należy prześledzić islamskie sprawozdania finansowe, które dostarczają informacji o podjętych przez kierownictwo decyzjach. W głównej mierze cele przedsiębiorstwa powinny być zgodne z celami społecznymi. Ponadto, sprawozdanie finansowe służy do określenia, czy została osiągnięta ekonomiczna sprawiedliwość. Pozwala ocenić efektywność zarządzania w zakresie podziału dochodów. W sprawozdaniu finansowym zawarty powinien być pełny i co ważne rzetelny obraz przedsiębiorstwa. Dodatkowo jego działalność musi być zgodna z zasadami zawartymi w *Sharia'h*. Każda nielegalna lub niemoralna działalność powinna zostać ujawniona. Jest to cecha wspólna z zachodnią zasadą rachunkowości *true and fair view*.

Drugą rzeczą, charakteryzującą ten system rachunkowości, jest oparcie go na teorii własności. Pomiędzy jednostką gospodarczą a jej posiadaczem nie powinno być rozdzielenia. Właściciel odpowiada za zobowiązania, czyli za wszystkie długi firmy, jak i za wierzytelności. Niemoralnym byłoby zachowanie wyłącznie prawa zysku bez odpowiedzialności finansowej, a więc właściciel w pełni odpowiada za swoje czyny, jak również za działania należącego do niego przedsiębiorstwa.

⁶ M. Czerny, *Wpływ zasad religijnych na ukształtowanie systemu rachunkowości...*, s. 116–117.

Uwagę zwraca się także na interakcje pomiędzy firmą a jej otoczeniem społecznym, szczególnie na podział dochodów. Według islamskiej rachunkowości dochodowość przedsiębiorstwa świadczy o odpowiedzialnym zarządzaniu aktywami i pasywami, co przyczynia się do zachowania równowagi między majątkiem a zobowiązaniami.

„Postrzeganie działalności gospodarczej przez pryzmat przychodów i kosztów ukierunkowuje bowiem rachunkowość na zarządzanie kosztami (dążenie do ich minimalizacji), co prowadzi częstokroć do nieludzkich zachowań”. Zgodnie z nauką islamu wycena majątku powinna się odbywać według aktualnych cen sprzedaży (*current exit price*)⁷.

Jedną z fundamentalnych różnic między ekonomią zachodnią a islamską jest podejście do kwestii podatkowych. W krajach zachodnich podatek traktowany jest jako obciążenie, zobowiązanie, którego przedsiębiorstwo powinno unikać. Wynika to z nastawienia jednostek gospodarczych na zysk. Dla wielu osób wyznania islamskiego *zakat* jest „jałmużną”. To pieniądze, które należą się uboższym od tych, których majątek jest ponadprzeciętny, a więc przekracza określony limit. Według zasady sprawiedliwości społecznej, to państwo pobiera jałmużnę i zarządza nią. Unikanie lub uchylanie się od podatku, a także próby zaniżenia go są poważnym grzechem, przyczyniają się do zubożenia społeczeństwa. Nie mogą zatem być uznane za legalne czy dopuszczalne z moralnego punktu widzenia.

Obowiązek zapłaty *zakat* to szereg problemów dla księgowości, ponieważ zasady *zakat* są niezgodne z ogólnie przyjętą praktyką rachunkowości. Główny problem to niezgodność *zakat* z jedną z zasad rachunkowości – zasadą ostrożności. Głosi ona, że nie należy zawyżać wartości aktywów ani zaniżać zobowiązań i kosztów. Grzechem byłoby więc zaniżanie wartości aktywów, ponieważ przyczynia się to do mniejszej należności podatkowej. Przedstawione islamskie podejście do kwestii podatkowych zakłada i zachęca do szczodropliwości. Siłą rzeczy muzułmański księgowy postępuje wbrew zasadzie ostrożności, skupiając się na tym, by nie zaniżyć wartości aktywów, ani nie zawyżyć wartości zobowiązań.

Kolejny problem stanowi odmienny sposób wyceny zapasów i należności. *Zakat* jest opłacany jedynie od nadwyżki aktywów:

⁷ Ibidem, s. 118–119.

- ✓ stanowiących rzeczywistą własność firmy,
- ✓ produktywnych,
- ✓ znajdujących się w posiadaniu przedsiębiorstwa przez cały rok.

Zapasy według przyjętych zasad rachunkowości powinny być wyceniane według niższej z dwóch wartości: kosztu wytworzenia lub wartości. W wycenie bilansowej stosowany jest najczęściej koszt wytworzenia. Tymczasem według islamskiego prawa istotna jest tylko cena sprzedaży (*selling price*). *Zakat* jest płatny wyłącznie od należności netto.

Kolejną różnicą między zasadami rachunkowości cywilizacji zachodniej a prawami *Sharia'h*, jest zasada pomiaru pieniężnego. Powyższa różnica wynika z innego definiowania pieniądza w ekonomii islamskiej. Pieniądz nie jest tu określany jako „kapitał”, lecz jako „środek wymiany”. „Kapitał” to zasoby, które mogą zostać użyte w procesie produkcyjnym. Pieniądz nie zawsze sprawdza się jako „uczciwa” i „sprawiedliwa” jednostka pomiaru, ponieważ w czasie inflacji jest niedostatecznym miernikiem. Islamscy ekonomiści zachęcają do wykorzystywania ceny odtworzenia, modelu aktualnej wartości albo wartości pieniądza w powiązaniu z kruszcami szlachetnymi.

Również zasada memoriałowa, będąca jedną z najważniejszych zasad rachunkowości, budzi kontrowersje i sprzeczność. Zwolennicy tej zasady mówią, że to narzędzie poprawnego szacowania bogactwa, podstawa do obliczania *zakat*. Liczni przeciwnicy powołują się na fakt, że odprowadzają *zakat* od majątku, którego realnie nie otrzymali.

Kolejną kwestią jest kontrakt *mudaraba*. Jego popularność wynika z zakazu pobierania odsetek. Zgodnie z przekazem religijnym, zarabiać wolno wyłącznie własną pracą i nie można pomnażać swego kapitału w oparciu o wykorzystanie czyjejś własności. Zatem w islamie nie może mieć zastosowania stopa procentowa. Niemoralnym jest ustalanie odsetek jako dochodu, bez posiadania wiedzy, jaki rezultat przyniesie podejmowane przedsięwzięcie gospodarcze. Dlatego ważnym elementem bankowości islamskiej jest udostępnianie nieoprocentowanych funduszy, a także koncepcja podziału zysków i strat. Zgodnie z zasadami *Sharia'h* obie strony transakcji muszą dzielić między siebie zarówno zyski, jak i straty, wynikające z podjętych przez nie działań w celach zarobkowych⁸.

W tym kontekście warto zwrócić trochę uwagi na postawę i cechy, którymi powinni charakteryzować się wysoko wykwalifikowani księgowi,

⁸ Ibidem, s. 119–121.

będący zarazem też gorliwymi wyznawcami religii Mahometa, a których funkcjonowanie w obrocie gospodarczym jest wskazywane nawet w tekście Koranu:

O wy, którzy wierzycie! Jeśli zaciągacie dług między sobą na określony czas, to zapisujcie to! I niech zapisuje między wami pisarz, według sprawiedliwości. I niech pisarz nie sprzeciwia się, by pisać tak, jak nauczył go Bóg. I niech on pisze, a dłużnik niech dyktuje! I niech się boi Boga, swojego Pana, i niczego z tego nie umniejsza. A jeśli dłużnik jest głupcem, słabym albo nie może dyktować, niech dyktuje jego opiekun, zgodnie ze sprawiedliwością! Żądajcie świadectwa dwóch świadków spośród waszych mężczyzn! A jeśli nie będzie dwóch mężczyzn, to jeden mężczyzna i dwie kobiety mogą być świadkami, na których się zgodzicie; jeśli jedna z nich zbłądzi, to druga będzie mogła ją napomnieć. A świadkowie niech nie odmawiają, kiedy są wzywani! I nie wzdragajcie się tego zapisywać – czy to będzie dług mały, czy duży – z zaznaczeniem jego terminu. To jest dla was sprawiedliwsze w obliczu Boga i bardziej prawidłowe dla świadectwa, i odpowiedniejsze dla usunięcia wątpliwości. Chyba że to jest handel towarem, który wy sobie przekazujecie z ręki do ręki; wtedy nie popełnicie grzechu, jeśli tego nie zapiszecie. I żądajcie świadków, kiedy dokonujecie między sobą transakcji, i nie wywierajcie żadnego przymusu ani na pisarza, ani na świadka! A jeśli tak czynicie, to popełnicie grzech⁹.

Od wieków zawód ten cieszył się powszechnym poważaniem. Wynikało to z realizowania misji powierzonej przez Allaha. Był on niejako gwarantem realizacji pewnych bożych przykazań, mających za zadanie stać na straży sprawiedliwości, uczciwości i również przejrzystości postępowania wyznawców religii islamskiej¹⁰.

Rahman A. wskazuje w swojej publikacji na następujące znamiona dobrego księgowego:

- ✓ uczciwość zawodowa,
- ✓ odpowiedzialność w sprawowaniu funkcji *viceregenta* – jest to odwołanie do powierzonej człowiekowi przez Allaha misji odpowiedniego korzystania z dóbr doczesnych,
- ✓ szczerłość,
- ✓ pobożność,
- ✓ prawość – dążenie do doskonałości i sprawiedliwości w podejmowanych działaniach,

⁹ <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Biblia-teologowie-i-filozofowie-o-pieniadzach-i-pozyczaniu-2341601.html> [dostęp: 28.02.2017].

¹⁰ Zob. szerz. J. Adamek, *Elementy kształtujące sylwetkę muzułmańskiego księgowego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 390, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2015, s. 12.

- ✓ oraz poczucie pierwszeństwa odpowiedzialności przed Bogiem – który sądzi człowieka w pierwszej kolejności, dopiero za nim występują w odpowiedniej kolejności podmioty funkcjonujące w ziemskiej rzeczywistości¹¹.

Nie można również zapominać, że codzienne postępowanie w sposób etyczny, moralny i zgodny z zasadami współżycia społecznego jest częścią pielęgnowania życia duchowego, a także postępowania w zgodzie z sumieniem ukształtowanym przez reguły wiary. Wykracza to poza ramy życia osobistego, relacji z najbliższymi, przekładając się bezpośrednio przykładowo na działalność handlową czy księgową¹².

Zakończenie

Rachunkowość w każdych warunkach, niezależnie od miejsca jej występowania, jest częścią składową kultury tego obszaru, społeczności na nim występującej oraz rozwijanej przez nią cywilizacji. Równocześnie jednak kształtujące ją zasady podlegają silnym wpływom czynników z jej makrootoczenia, ponieważ jest elementem większego systemu. Należy o tym pamiętać w warunkach globalizacji i powiązanych z nią coraz dynamiczniejszych biznesowych relacji międzynarodowych oraz przede wszystkim ponadkulturowych.

Rachunkowość w krajach islamskich przyjmuje prymat odpowiedzialności wobec Boga za podejmowane działania oraz zasad religijnych, które w znaczący sposób kształtują rzeczywistość, w której poruszają się podmioty należące do tego kręgu kulturowego lub wchodzące z nimi w interakcję. Finanse islamskie mają być przyjazne jednostkom. Nastawione są na dobro jednostki, a nie instytucji¹³.

Celem głównym niniejszego rozdziału było wykazanie wpływu religii Mahometa na system rachunkowości i cel ten został zrealizowany. Wobec następujących obecnie przemian autorzy dostrzegają jednak rosnącą potrzebę zgłębiania relacji pomiędzy rachunkowością krajów zachodnich a odpowiadającym jej systemem z krajów arabskich.

¹¹ Zob. A. Rahman, *An Introduction to Islamic Accounting Theory and Practice*, CERT, Kuala Lumpur, 2010, s. 41–42.

¹² J. Adamek, *Elementy kształtujące sylwetkę muzułmańskiego księgowego...*, s. 18.

¹³ Zob. A. Puszcz, F. Garbacz, *Główne założenia systemu finansów islamskich*, Balance nr 1, SKN Pecunia Moderna, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2015.

Bibliografia

- Adamek J., *Elementy kształtujące sylwetkę muzułmańskiego księgowego*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 390, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2015.
- Czerny M., *Wpływ zasad religijnych na ukształtowanie systemu rachunkowości*. Etyka w życiu gospodarczym, t. 19, nr 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
- Jaworska E., *Specyfika rachunkowości islamskiej: Wybrane zagadnienia*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, nr 625. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2011.
- Koleśnik K., *Wartości kulturowe a kształt systemów rachunkowości*, Prace i materiały Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Gdańskiego. Rachunkowość: wybrane problemy nr 4/4, Gdańsk 2010.
- Puszcz A., Garbacz F., *Główne założenia systemu finansów islamskich*, Balance nr 1, SKN Pecunia Moderna, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2015.
- Rahman A., *An Introduction to Islamic Accounting Theory and Practice*, CERT, Kuala Lumpur 2010.
- Załoga W., *Wybrane metody zarządzania w organizacjach XXI wieku. Wartości kulturowe a kształt systemów rachunkowości*, Wojskowa Akademia Techniczna, Warszawa 2012.
- <http://www.bankier.pl/wiadomosc/Biblia-teologowie-i-filozofowie-o-pieniadzach-i-pozyczaniu-2341601.html> [dostęp: 28.02.2017].